

วิกฤติทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์¹

สุมพร โยธาสมุทร²

คำนำ

หากทฤษฎีหมายถึงหลักความรู้ในวิชาหรือศาสตร์นั้นๆ อันเป็นข้อพิสูจน์ที่เป็นจริงเสมอแล้ว คงต้องยอมรับว่า เป็นเวลานับศตวรรษที่เดียว ที่ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กลับมีลักษณะเฉพาะที่ไม่อาจเปรียบกันได้กับศาสตร์สาขาอื่นซึ่งมีทฤษฎีอันสามารถพิสูจน์ได้ซ้ำแล้วซ้ำอีกโดยไม่เปลี่ยนแปลง โดยสิ่งที่กล่าวกันว่าเป็นทฤษฎีเศรษฐศาสตร์นั้น หากได้พลิกดูจากเหตุอันยืนยันในหน้าประวัติศาสตร์แล้วจะพบว่าเนื้อหาที่เป็นทฤษฎีเอง ล้วนหล่อหลอมจากแนวคิดที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขสังคมในห้วงเวลาหนึ่งๆ ซึ่งดังกล่าวแม้สามารถเป็นทางออกได้ ดีให้แก่สังคมบางขณะ แต่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับหลายทฤษฎีที่ผ่านมาแล้วในเมื่อเผชิญเงื่อนไขต่างๆ ที่ได้เปลี่ยนแปลงไป ก็คือ หลายทฤษฎีนั้นเองก็ไม่สามารถวิเคราะห์ถึงสาเหตุที่แท้จริงของภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจที่อยู่ต่อหน้าได้อีกทั้งไม่สามารถกู้สถานการณ์เศรษฐกิจในภาวะ หรือเงื่อนไข และแวดล้อมที่แตกต่างจากในช่วงเฟื่องฟูของทฤษฎีนั้นๆ ได้ด้วย ชำบางทฤษฎียังเป็นการเร่งสร้างปัญหาจากอีกหลายๆ ด้านให้ยิ่งทับถมหนักขึ้นไปอีก

ความตึบตันทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ในลักษณะเช่นที่ว่านี้ย่อมอาจเกิดขึ้นได้และได้เกิดขึ้นมาแล้วเรื่อยๆ แต่กระนั้น ปรากฏการณ์จากอดีตอีกเช่นกันที่ได้ยืนยันให้เราได้ทราบ ว่าท่ามกลางความตึบตันและวิกฤติการณ์ทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์นั้น ยังมีบรรดานักคิดอีกจำนวนมากที่ไม่ได้สิ้นหวังต่อชะตากรรมที่เผชิญอยู่ บทพิสูจน์ที่ผ่านมาชี้ให้เราเห็นว่า ยังมีนักเศรษฐศาสตร์หลายท่านที่ตระหนักถึงสภาพความขาดแคลนทางทฤษฎี และต่างก็มีส่วนช่วยไม่น้อยที่จะฝ่าทางตันด้วยทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์จากมุมมองต่างๆ ที่บ้างก็มีเค้าโครงของเดิม บ้างก็ย้อนรอยเดิม หรือบ้างก็ฉีกแนวจากเดิม

วัฏจักรเช่นนี้ได้วนเวียนอยู่กับศาสตร์สาขานี้มานับแต่อดีตแล้ว และเมื่อใดที่เหตุการณ์เชิงประวัติศาสตร์ได้เกิดซ้ำรอยขึ้น ปรากฏการณ์การเรียกร้องหาทางออกทางทฤษฎีย่อมเป็นสิ่งที่พึงบังเกิดขึ้น และไม่น่าจะเป็นสิ่งที่ผิดปกติแต่อย่างใด หากกลับเป็นเสมือนพลังผลักดันที่ทำให้มีการวางอิฐก้อนหนึ่ง หลังจากที่ได้มีพลังผลักดันให้มีการวางอิฐก้อนแรกๆ ทางเศรษฐศาสตร์ลงในอารยธรรมของมนุษยชาติมาแล้วก่อนหน้านี้

¹ บทความเสนอในการประชุมวิชาการสาขาเศรษฐศาสตร์ เรื่อง “การสอนเศรษฐศาสตร์ในระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย”

ณ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช วันที่ 24 สิงหาคม 2541

² อาจารย์ประจำภาควิชาสหกรณ์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การเปลี่ยนแปลงเชิงทฤษฎี

ปรากฏการณ์ที่มีต่อทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ในลักษณะคล้ายวงจรชีวิตที่มีทั้งขึ้นและลงได้มีเกิดขึ้นเป็นระยะๆ โดยแม้ว่าการนำเสนอทฤษฎีที่ใหม่กว่าเก่าจะไม่ได้เป็นการประกันความเฉลียวฉลาดรอบคอบที่คนรุ่นใหม่มักจะมีมากกว่าคนรุ่นก่อน และในทางกลับกันก็อาจด่วนสรุปเอาว่าทฤษฎีรุ่นก่อนสามารถเข้าถึงทุกเงื่อนไขปัญหาทางเศรษฐกิจได้อย่างครอบคลุม แต่ทว่าสิ่งที่ประสพเหมือนกันกับทุกทฤษฎีที่ผ่านมา ก็คือ การที่ทฤษฎีนั้นๆ ได้รับการต้อนรับอย่างชื่นชมในยุคหรือห้วงเวลาหนึ่ง แล้วตามมาด้วยการวิพากษ์ วิจารณ์ เมื่อไม่อาจพิชิตความปั่นป่วนทางเศรษฐกิจที่อุบัติจริงได้ในเวลาต่อมา

บทเรียนทำนองนี้ได้เกิดขึ้นมาแล้วหลายครั้งหลายคราในอดีต โดยหากเราสามารถถอนตัวออกจากกาลเวลาได้ และหันมามองย้อนกลับจากเวลาที่ครอบคลุมตัวเรายู่ลึกลงไปในอดีตนั้นๆ ย่อมจะได้ภาพที่ชัดเจนว่าเพียงช่วงเวลาไม่กี่ศตวรรษที่ผ่านมา แม้ช่วงเป็นเวลาอันน้อยนิดก็จริงเมื่อเทียบกับระยะเวลาการเดินทางของมนุษยชาติบนพื้นโลกใบนี้ แต่ก็ยอมรับกันว่าในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาในสาขาเศรษฐศาสตร์ ซึ่งแก่นแท้แห่งความเปลี่ยนแปลงทุกครั้งนั้นหากไม่ได้เชื้อแห่งความอดอยาก ความต่อสู้ดิ้นรนในการอันเกี่ยวเนื่องผูกพันกับปัจจัยทางเศรษฐกิจเพื่อผู้คนในกลุ่มหรือรุ่นเดียวกัน หรือเพื่อรุ่นถัดไปแล้ว ก็ไม่แน่ว่าการเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นได้รวดเร็วเพียงนี้หรือไม่

ตัวอย่างเช่น ในยุคพาณิชย์นิยม ที่กล่าวถึงความมั่งคั่งและความสำคัญของรัฐโดยไม่สู้ห้วงใยเศรษฐกิจของสามัญชนเท่าใดนัก มาตรฐานทางทฤษฎีที่ผูกอยู่กับการสร้างความมั่งคั่ง ได้นำวิถีของการส่งออกและการเพิ่มพูนปริมาณทองคำในมือด้วยการดูดซับจากแหล่งต่างๆ ซึ่งแน่นอนว่าการได้มาของฝ่ายหนึ่งท่ามกลางการสูญเสียของอีกฝ่ายหนึ่งได้เร่งให้เกิดสภาพความบีบคั้น ทั้งในระดับสามัญชนที่เป็นผู้ผลิต และระดับรัฐที่เป็นผู้เสียเปรียบหรือถูกรุกราน ที่สุดทฤษฎีที่เป็นผลพวงจากแนวคิดดังกล่าวก็ถูกสั่นคลอนลง

นอกจากนี้ในท่ามกลางความบีบคั้นนั่นเอง การพิจารณาทางออกแห่งความมั่งคั่งของชาติในทำนองที่ว่า ความมั่งคั่งไม่จำเป็นต้องได้จากการเบียดบังจากแหล่งอื่นเท่านั้น แต่สามารถพัฒนาตัวเองได้ และเติบโตได้ซึ่งเมื่อผสมกับแนวคิดเสรีนิยมแล้ว ดูท่ากลไกตลาดจะเป็นเครื่องแผ้วทางที่มีประสิทธิภาพ และนับเป็นการผลิตความคิดเชิงทฤษฎีในมุมมองที่ต่างวก่อนๆ โดยมีกรกล่าวถึงเงินออม การลงทุน การแข่งขัน และความชำนาญเฉพาะด้าน ซึ่งทฤษฎีที่เกิดขึ้นนี้ก็เนื่องจากเวดล้อมเมื่อศตวรรษก่อน จากสังคมและเงื่อนไขทางตอนกลางของยุโรปนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางการไม่มองข้ามความพึงพอใจของปัจเจกชนและเสรีในวรรคก่อนกลับเกิดพฤติกรรมการผูกขาด ร่องรอยความล้มเหลวทางทฤษฎีข้างต้นที่เชื่อมั่นเรื่องดุลยภาพในระบบเศรษฐกิจว่าจะสามารถปรับตัวเองได้ตลอดเวลายิ่งเผยตัวปรากฏชัดเจนขึ้น เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกในตอนต้น

ศตวรรษนี้เอง วิถีการดำเนินชีวิตในทศวรรษ 1930 นับเป็นการจุดประเด็นให้มีหันมาสนใจไม่เพียงแต่เศรษฐศาสตร์เชิงจุลภาคเท่านั้น ความร่ำรวยแก่ผู้คนในภาพรวมได้จุดประกายแก่ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ในอีกแง่มุมหนึ่งให้เป็นการเพิ่มเติมในมุมมองเชิงมหภาค ซึ่งก็ได้เข้ามาสู่สถานการณ์ด้วยการนำเสนอการวิเคราะห์ตัวแปรต่างๆ ในภาพที่กว้างขึ้น เช่น มีการเอ่ยถึง รายได้ประชาชาติ การบริโภคโดยรวม และการลงทุนโดยรวม เป็นต้น (Capra:1983, 219 - 221)

นอกจากนี้ การสืบคิดค้นเข้ามาของเศรษฐศาสตร์การเมือง ที่ทำให้เศรษฐศาสตร์ในลักษณะของปรัชญาทางจริยธรรมจำต้องลดบทบาทลง หรือแม้แต่การขยายการรับรู้แนวคิดเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิกให้ควบคู่กับเศรษฐศาสตร์แบบเคนส์ ซึ่งเพิ่งปรากฏชัดเจนกว่ากันว่าเป็นเศรษฐศาสตร์กระแสหลักใน 6-7 ทศวรรษที่ผ่านมา ต่างก็ล้วนผ่านความเจ็บปวดในกระแสโลกทำนองเดียวกันมาแล้วทั้งสิ้น

ดังนั้นจะเห็นว่าประจักษ์พยานแห่งความสำเร็จและล้มเหลวของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์แต่ละยุคสมัยเองได้เคยมีปรากฏขึ้นมาแล้วหลายครั้งหลายครา แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในห้วงแห่งวิกฤติการณ์ยุคต่างๆ นั้นเองได้ก่อให้เกิดพลังแนวคิดที่จะฟันฝ่าปัญหาเหล่านั้น แม้จะเป็นการฝืนต่อแนวคิดและทฤษฎีที่ได้ครอบงำในห้วงเวลานั้น หรือแม้แต่การต้องทนยอมรับการถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนักโถมฐานขัดแย้งกับแนวคิดร่วมสมัยขณะนั้นๆ ก็ตาม

ความขาดแคลนทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์

สำหรับปัจจุบันนี้วิกฤติแห่งความสำเร็จ และเสื่อมคลายจนสู่สภาพวิกฤติทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กำลังหมุนเคลื่อนเข้ามาอีกคำรบหนึ่ง ในเมื่อคำตอบทางทฤษฎีที่เคยใช้ได้ดีในยุคก่อนๆ เช่น การสร้างอำนาจซื้อ การสร้างอุปทานเงินให้สูงขึ้น ฯลฯ ไม่อาจยังความเจริญเติบโตที่ควบคู่กับความสงบสุขแก่มนุษยชาติ ความมั่งคั่งยังคงกระจุกตัวอยู่กับบางกลุ่ม บางเชื้อชาติ ซ้ำกลับยิ่งเห็นการเอาเปรียบกันทั้งในระดับชาติและระดับโลกมากยิ่งขึ้น ดังหลักฐานที่เห็นกันดำตาในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 ไม่ว่าจะเป็น วิกฤติการณ์ในเม็กซิโก วิกฤติการณ์ในเอเชีย และลามเรื่อยไปจนถึงรัสเซีย เป็นต้น

สมมติฐานทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ที่นับเป็นกฎเกณฑ์หลักของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ปัจจุบัน ได้ถูกสั่นคลอน ด้วยกับความที่ไม่สามารถຄວາມສະເຫຼ່ອນສະໜອງและไม่สามารถเป็นจริงได้ด้วยข้อสมมติที่มากมาย และยากจะเกิดขึ้นจริง สมมติฐานเหล่านั้นเองยังขัดแย้งกันสิ้นเชิงกับปรากฏการณ์ที่เป็นจริง ตัวอย่างเช่น ความผันผวนทางเศรษฐกิจการเงินที่มีได้เป็นไปตามความเป็นวัฏวิสัยของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ ที่ตั้งความหวังกันว่านักลงทุนพึงมีตรรกะในการเลือกซื้อหุ้น ด้วยการรับข้อมูลเกี่ยวกับกิจการนั้นๆ เป็นอย่างดี และทำการเลือกซื้อเฉพาะหุ้นที่ดีที่สุด แต่ความเป็นจริงแล้วมนุษย์ผู้เป็นหัวใจสำคัญของกิจกรรมทางเศรษฐกิจมิได้

มีความเป็นวัตถุดิบ ยังคงมีการรับรู้ที่ต่างจากข้อเท็จจริง ยังมีอารมณ์ความรู้สึกที่มีต่อข้อมูลดิบต่าง ๆ ที่มีได้ ถูกจำกัดไว้เพียงข้อเท็จจริงเพียงอย่างเดียว ดังนั้น แม้เศรษฐศาสตร์ยังคงตั้งอยู่กับทฤษฎีดุลยภาพ ที่ซึ่งอุปสงค์ และอุปทานมีความสมดุลย์กัน แต่ถ้าตระหนักถึงความเข้าใจที่ไม่สมบูรณ์นี้ ก็ย่อมตระหนักถึงอิทธิพลมนุษย์ที่ เข้าไปมีส่วนร่วมในวงจรชีวิตเศรษฐกิจในทุกระดับว่ามีความสำคัญเพียงใด (กัสรี :2540 , น.66 - 70)

สิ่งที่ต้องยอมรับกันอย่างเปิดเผยก็คือ ขอบเขตอันจำกัดของแต่ละทฤษฎีนั้นย่อมมีอย่างแน่นอน จึง ไม่แปลกหากทฤษฎีเศรษฐศาสตร์มหภาคจะต้องถึงกาลที่ไม่อาจเป็นพื้นฐานด้านนโยบายทางเศรษฐกิจ ได้อีก ต่อไป เพราะไม่มีใครรู้ได้ว่าอะไรจะเกิดขึ้น (Drucker : 1993, p.26)

นอกจากนี้ จากความจริงที่ว่าผลิตภาพเองแม้จะเป็นแรงผลักดันทางเศรษฐกิจมานับศตวรรษก็ตาม แต่ ลำพังการผลิตที่เป็นเพียงการเพิ่มผลผลิตโดยไม่มียุทธศาสตร์ใดมากนักแม้จะยังคงให้ได้กำไรอยู่ แต่เวลาสำหรับการผลิตลักษณะนี้นับวันจะเหลือทางแคบลงด้วยความจำกัดในหลายด้านของทรัพยากรการผลิตเอง โอกาสที่ เคยเปิดกว้างในอดีตจึงแคบลงทุกที หากแต่การพัฒนาเชิงนวัตกรรมหรือการมองความรู้ที่มาปรับใช้ในการ ทำงานของมนุษย์ที่มีต่อทรัพยากรเท่าเดิมหรือน้อยกว่าเดิม ย่อมจะต้องมีความสำคัญและบทบาทมากขึ้น ใน ฐานะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งทางเศรษฐกิจ

ฉะนั้น จากเงื่อนไขที่เปลี่ยนไปอย่างมากแล้วในปัจจุบัน การพิจารณาที่ไม่หยุดอยู่เพียง ทุน ที่ดิน แรงงาน และผู้ประกอบการซึ่งเป็นปัจจัยทางเศรษฐกิจที่เอื้ออำนวยมาโดยนิตินัย โดยไม่มองข้ามความรู้ในฐานะเป็น ปัจจัยสำคัญเช่นกัน จึงได้เป็นที่ขานรับกันแล้วว่าก่อให้เกิดเป็นมุมมองที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งย่อมกระทบต่อทฤษฎี และภาระหน้าที่ขององค์การทางเศรษฐกิจอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม จากภาวะที่เปลี่ยนไปเช่นนี้ มนต์สะกดแห่ง Ceteris paribus การอาศัยเพียงทฤษฎีที่วาง กรอบกำหนดให้สิ่งอื่นคงที่ หรือค้ำเนินถึงค่าคงที่ต่างๆ ในโลกที่การเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างรวดเร็วนั้นย่อมไม่ เป็นการเพียงพอ เพราะการคัดบางส่วนของชีวิตจริงหรือพฤติกรรมจริงออกทิ้งไป ในลักษณะการวิเคราะห์แบบ แยกส่วนหรือลดส่วน แม้จะทำให้เกิดความเข้าใจในประเด็นนั้นๆ ณ ระดับหนึ่ง แต่ย่อมไม่ใช่วิธีที่จะทำให้ เข้าใจทุกอย่างได้รอบมุม ทว่า การผสานความจริงของหน่วยครอบครัวและโลกซึ่งมิใช่การปลิดตัวของหน่วย ครัวเรือน และมีใช้การจำกัดปริมาณเฉพาะในเขตประเทศหรือภูมิภาคต่างหากที่จำเป็นต้องเกิดขึ้นในโลกยุค ไร้พรมแดน

สะพานของทฤษฎี

สำหรับในแวดวงเศรษฐศาสตร์เองไม่ว่าจะเป็นในอดีตหรือปัจจุบันก็ตาม ได้ปรากฏมีนักเศรษฐศาสตร์ มากมายมาแล้ว แต่น้อยคนนักที่จะได้ยอมรับเชิดชูในฐานะเป็นนักคิดคนสำคัญที่เป็นเจ้าของหรือที่มาของ

แนวคิดหรือทฤษฎีนั้น ในขณะที่คนส่วนมากกลับตกเป็นของนักคิดท่านนั้นๆเอง แต่กระนั้น ในจำนวนนี้ก็ยัง มีผู้ที่เป็นสะพานถ่ายทอดทฤษฎีต่างๆ ที่ได้มีการคิดค้นขึ้นมาแล้วสู่คนส่วนมากอยู่ด้วยอีกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งบุคคล กลุ่มนี้ย่อมไม่อาจปฏิเสธความหมายของคนที่มีทั้งต่อการยืนยงของทฤษฎีเอง และต่อการพัฒนาของทฤษฎีใน ก้าวต่อไปด้วยเช่นกัน

แต่เนื่องจากทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ยังมีเอกลักษณ์เฉพาะตามที่กล่าวแล้วข้างต้น ดังนั้น ผู้เป็นสะพาน ของทฤษฎีต่างๆ ทางเศรษฐศาสตร์จึงต้องตระหนักถึงบทบาทของตนที่มีต่อสังคมมากเป็นพิเศษ การไม่ยึดติด และการเปิดใจกว้างที่จะทำความเข้าใจต่อหนทางออกทางทฤษฎีที่มีแล้วและที่เพิ่งเกิดมีขึ้น หรือกำลังมีขึ้นนั้น เป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง เพราะลัทธิทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ได้พิสูจน์ตัวเองแล้วว่า ที่เคยกล่าวขานกันว่าดีที่สุด ใน สมัยนั้นๆ ก็มีอาจประกันได้ว่าจะเป็นหนทางที่ถูกต้องเสมอไป ช้ำยังอาจพาให้หลงทางได้ トラบเท่าที่ยังมี แง่มุมต่างๆ ทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่มีอาจทำการพิสูจน์ได้ง่ายอีกมากมาย ซึ่งลัทธิในภาวะการณ์ของทฤษฎี เองก็วิกฤติอยู่แล้ว หากยิ่งซ้ำเติมด้วยการขาดนักเศรษฐศาสตร์ผู้เป็นสะพานในเชิงเพิ่มพูนทางปัญญาอย่าง มิใช่การคิดกันทางปัญญา และขาดนักเศรษฐศาสตร์ที่ยืนหยัดต่อการรับรู้เพื่อมุ่งสู่ประโยชน์ของสังคมโดยรวม แล้ว ย่อมเป็นการกระหน่ำและบ่อนทำลายทฤษฎีและสังคมโดยรวมให้วิกฤติยิ่งขึ้นอีก

ความสงท้าย

ในขณะที่ความผันผวนต่างๆ ยังผูกกับมนุษย์แล้ว ทุกก้าวอย่างทางทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่ผ่านมาจึง เป็นสิ่งที่น่าสนใจที่จะนำมาปะติดปะต่อ ยิ่งในยุคนี้ซึ่งอาจถือกันได้ว่าน่าจะเป็นภาวะวิกฤติอีกครั้งหนึ่ง กล่าวคือ อยู่ในภาวะวิกฤติทั้งสถานการณ์ และวิกฤติในเชิงทฤษฎี อันนับเป็นจุดเปลี่ยนผ่านที่สำคัญยิ่งของ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์เอง ดังนั้น ทิศทางและศักยภาพในการเปลี่ยนทิศทางต่างหากที่น่าสนใจว่าจะทำให้ สังคมมนุษย์ยิ่งจมดิ่งสู่ห้วงเหว หรือรอดพ้นจากปากเหวไปได้ อย่างไรก็ตาม ทุกวันนี้ก็ได้มีการเปิดตัวใน ทิศทางที่ฉีกแนวออกมามากมาย โดยอาจนับเป็นแนวคิดใหม่ที่เป็นการก่อตัวของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ใน สตวรรษที่ 21 ก็เป็นได้ ดังที่มีการเปิดตัวของเศรษฐศาสตร์พฤติกรรม เศรษฐศาสตร์กระแสกลาง หรือแม้แต่การหยิบยกเศรษฐศาสตร์ที่เอื้ออ้างถึงจรรยาบรรณและทิศทางขึ้นมาปิดฝุ่นกันใหม่ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าแรงเหวี่ยงทางทฤษฎีจะมีต่อไปในทางไหน แต่สิ่งที่น่าจะอยู่ในกันบังของหัวใจ นักเศรษฐศาสตร์ทุกผู้ไม่น่าจะหนีไปจากความสงบสันติสุขของสังคมมนุษยชาติ เพื่อไม่ให้เกิดภาวะวิกฤติทาง ทฤษฎีกันซ้ำแล้วซ้ำอีก เพราะทุกครั้งที่เกิดขึ้นนั้น คือ ความบอบช้ำของสังคมโลกอย่างชัดเจน

เอกสารอ้างอิง

1. Capra,Fritjof, The Turning Point, (Fontana Paperbacks,1982).
2. Drucker,Peter F., Managing for the Future, (Butterworth - Heinemann Ltd. 1993).
3. กัสรี สิงหนเดช (แปล), ซ้ำคือเงินตรา, จาก Soros : The Life, Times & Trading Secrets of the World's Greatest Investor โดย Slater, Robert (องค์การค่าครูสภา ,2540)